

Csicsmann László

A HIDEGHÁBORÚ POLITIKAELEMÉLETI ÉS HISTORIOGRÁFIAI (ÚJRA)ÉRTÉKELÉSE

BEVEZETÉS

„A hidegháború mint elnevezés, terminológiai újdonság, maga a jelenség azonban, hogy két állam, esetleg két szövetségi rendszer tartósan farkasszemet néz egymással, nem először fordul elő az államközi kapcsolatok történetében.”
(Diószegi István¹)

Tocqueville jóslata a XX. századra beteljesedett: a század egészét meghatározta a wilsoni és lenini ideológiák mentén felsorakozott szuperhatalmak kora, amelyek egyidejű kooperálása és rivalizálása egyengette az utat a két világháborún keresztül a hidegháború felé. A két szuperhatalom olyan nemzetközi rendszert és "rendet" hozott létre, amely az 1989-es *annus mirabilis* alatt kártyavárként omlott össze. Azonban Tocqueville nem láthatta előre azt, hogy a hidegháború vége egyben a modern kor végét jelenti, avagy a posztmodern világrend beköszöntét. *John Lukacs* századvégi monográfiájában a következőképpen jellemzi a történelmi léptékű változásokat: *"Tudjuk, hogy nemcsak századunk végét, hanem nagy fordulatok idejét éljük. De azt is tudnunk kell, hogy közben valami még nagyobb és talán baljóslatúbb is zajlik – véget ér egy nagy történelmi korszak, véget ér az újkor."*² Számos elemzés napvilágot látott arról, a jelenleg még csak kialakulóban lévő új társadalmi formációról, amely a posztmodern nevet kapta.³ Az elmúlt tíz esztendő azonban nemcsak az "új" berkeibe enged bepillantást nyerni, hanem lehetővé válik a "régi", azaz a hidegháború retrospektív elemzése is. A szuperhatalmi szembenállás megszűnése, de leginkább annak váratlansága nem hagyta érintetlenül a nemzetközi politika elméleteit sem.

¹ Diószegi István (2001): 55. o.

² Lukacs, John (2000): 293. o.

³ lásd Rostoványi Zsolt: Posztmodern világrend. In: Külpolitika, 1996/3-4. szám, 8-35. o. vagy lásd Habermas, Jürgen – Lyotard, Francois – Rorty, Richard: A posztmodern állapot. Századvég-Gondolat, Budapest, 1993.

Sőt, a hidegháború értékelése során számos ma is megválaszolhatatlan kérdés és felmérhetetlen számú válaszlehetőség áll előttünk. Tudományos berkekben minden válasz vitatott és megkérdőjelezhető. Kérdéses a nagyhatalmi szembenállás kezdete és vége, természete és megítélése, sőt az is megkérdőjelezhető, hogy egyáltalán hideg volt-e a hidegháború. Egy azonban bizonyos, és pedig a hidegháború véget ért, méghozzá egy újabb világégés nélkül.

E tanulmány célja feltérképezni a lehetséges hidegháborús magyarázatokat a nemzetközi politikaelmélet paradigmatiszka iskoláin keresztül, megvilágítva és levonva a bipoláris nemzetközi rendszer működésének tapasztalatait, amelyek esetleg támpontul szolgálhatnak az évezred újabb nagyhatalmi konfliktusainak menedzseléséhez, elemzéséhez. Az elmúlt tíz év távlatában lehetőség nyílik az ideológiai "védőernyő" eltávolításával új képet formálnunk a század főbb eseményeiről, mint a koreai háború, a német kérdés avagy a harmadik világ kialakulása. A realista/neorealista és a liberális iskolák magyarázatain kívül alternatív eszközökkel próbáljuk megközelíteni a valóság elemzését, a játékelmélettől kezdve a pszichológiai iskoláig bezáróan.

I. A HIDEGHÁBORÚ GYÖKEREI

Sokkal bizonyosabb a hidegháború végéről, mintsem elejéről írni. Biztosabb, hiszen a szakirodalom jelentősebb része egyetért a 1989-es esztendőben, mint a szovjet érdekszféra összeomlásában.⁴ A szerzők többsége a hidegháború gyökerét a wilsoni internacionalizmus és a lenini világforradalom koncepció közötti ellentmondásból eredezteti. Vagyis az első világháború éveit olyan egymással "komplementer" viszonyban lévő ideológiák keletkeztek, amelyek előrevetítették a szembenállást.⁵ Ebből a szempontból nem 1945. a korszakhatár, hanem 1917. Ebben az esztendőben érett meg a wilsoni eszme, a népek önrendelkezési jogának hangoztatásával a nemzetközi politikai életben való fellépésre, illetve ekkor fordult a kocka a Szovjetunióban. Ezt az ideológiai alapú szembenállást némileg ellensúlyozta a második világháború alatt kötött szövetség, a két szuperhatalom "antagonisztikus kooperációja"⁶ a náci Németország ellen. Ez az antagonizmus vált a XX. század legfőbb politikai eseményévé. Számos történész érvel amellett, hogy *"a hidegháborút is Hitler hagyta a világra. A hidegháború Európa kettéosztásából fakadt, ez pedig a Hitler által kezdett és vívott háborúból következett."*⁷ Valóban Hitler felelős a bipoláris világrend létrejöttéért? Részben igen, mivel a náci Németország egyszerre vívott háborút az Egyesült Államok és a Szovjetunió ellen. A háború utáni világrend kérdése pedig megosztotta a győztes hatalmakat. Elegendő ha a lengyel határok kérdésére vagy az évtizedekig elhúzódó német kérdésre utalunk. Másrészt viszont a hidegháború a második világháború nélkül is bekövetkezett volna, habár lehetséges, hogy más formában. A Szovjetunió a sztálini belső "reformok" és tisztogatások idején, az 1920-as, 30-as években pusztán mellékszereplője volt a nagyhatalmi diplomáciának, akárcsak a szintén izolacionista politikát folytató Egyesült Államok. Valójában csak idő kérdése volt a cári hagyományok felelevenítése révén a Szovjetunió területi expanziója Kelet-Közép-Európában. Az USA számára pedig a világgazdasági válság kiheverése után a gazdasági kapcsolatok ismételt elmélyítése következett Nyugat-Európával.

A második világháború alatt kialakult percepció, az egymás iránt tanúsított emocionális megnyilvánulások az 1945 utáni struktúrákat is meghatározták. Jól szemlélteti ezt Truman 1941-es megnyilvánulása:

*"Ha azt látjuk, hogy Németország áll közelebb a győzelemhez, akkor a Szovjetuniót kell segítenünk. Ha a Szovjetunió kerekedik felül, akkor Németországot kell támogatni, s bagyni kell, hogy közben mindketten súlyos veszteségeket is szenvedjenek..."*⁸

⁴ Gasteyger, Curt (1995): 5. o. Egyébként a Szovjetunió szétesésére csak két évvel később, 1991-ben került sor, de ez nem változtat azon a tényen, hogy Kelet-Közép-Európában sorban megbuktak az államszocializmus utolsó maradványai is.

⁵ Gaddis, John Lewis (1997): 4. o.

⁶ A kifejezést Fischer Ferenc (1993) használja.

⁷ Lukacs, John (2000): 29-30. o.

⁸ idézi Kissinger, Henry (1998): 410. o.

Truman és az amerikai diplomaták többsége megbízhatatlan partnerként kezelte a sztálini Szovjetuniót, olyan félként amely csak pillanatnyi érdekeltségének megfelelően cselekszik, és a náci veszély megszűnte után amerikai érdekeltségek ellen fordul. A történészek javarészt az 1945-ös esztendő-t tekintik a hidegháború kezdetének, hiszen a német és japán fegyverletétel, a jaltai és a potsdami konferencián kicsúcsosodott szembenállás, valamint az Egyesült Nemzetek Szervezetének létrejötte az új struktúrák megszilárdulását jelezte. 1945-ben kialakult a „*sem béke sem háború*” időszak. Politikaelméletileg a hidegháború valójában 1947-ben kezdődött, amikor megindult a nagyhatalmi szembenállás institucionalizálódása a Marshall-segély kezdeményezésén és a Kominform létrejöttén keresztül. Az USA külpolitikai magatartása, a kommunizmus *feltartóztatásának* politikája sokat köszönhetett *George F. Kennan*, moszkvai nagykövet ún. „hosszú táviratának”, amelyben a szovjet politika természetéről szól, és arra a meggyőződésre jut, hogy az amerikai érdekek védelme megköveteli a Szovjetunió elleni fellépést. Valójában *Kennan* előre látta a Szovjetunió összeroppadását, és a hidegháború végét, ugyanakkor táviratával egyben magához a hidegháborúhoz is hozzájárult, hiszen legitímálta és alátámasztotta a Truman-doktrína elvi alapjait. A neves diplomáciatörténész *John Lewis Gaddis* hívja fel a figyelmet arra, hogy ekkor a hidegháború pusztán európai üggy volt, hiszen jözszerivel érintetlenül hagyta egész Ázsiát és Afrikát. Egyedül a német megosztottság képezte a nagyhatalmi konfliktus gerincét ekkoriban. Az 1949-es sikeres kínai „forradalom”, majd az 1950 nyarán kitörő koreai háború révén terjedt át más területekre is.¹⁰ *Halford J. Mackinder* geopolitikai gondolkodása örökkévalónak tűnt az 1940-es évek végefélé: „*Aki uralkodik Kelet-Európán, kormányozza a magterületet, aki uralkodik a magterületen, kormányozza a világszigetet; aki uralkodik a világszigeten, kormányozza a világot.*”¹¹ Igazából az 1950-es évek eredményezték a „harmadik világ” létrejöttét, és a bipoláris nemzetközi rendszer világméretű kiterjedését.

II. A HIDEGHÁBORÚ ÉRTELMEZÉSE

A szakirodalomban keletkezett vita javarészt a hidegháború természetével és annak lényegi alapelemeivel kapcsolatos. A hidegháború értelmezésével kapcsolatosan a következő magyarázatok láttak napvilágot:

1. Első helyen említhetjük azokat a szerzőket, akik a hidegháborút egy szokványos *nagyhatalmi konfliktusként* szemlélik. Nagyhatalmi konfliktusok korábban is voltak. Például a XIX. század elején a napóleoni háborúkat követő hatalmi vákuumot Európában Anglia és Oroszország vetélkedése töltötte ki, amelynek a krími háború vetett véget. A XIX. század végén, illetve a XX. század elején a német – francia konfliktus szintén ilyen példa. Ezek szerint a Szovjetunió és az Egyesült Államok rivalizálása azt a hatalmi és nem kevésbé ideológiai űrt szüntette meg, amely a második világháború utáni Európában létezett.¹² A hidegháború ebből a szempontból pusztán új terminológia, régi tartalommal.¹³ A kérdés csak az, hogy valóban szükségszerű volt-e a hidegháború a XX. század derekán, annak fényében, hogy a XIX. században a két ország között semmilyen ellentét nem feszült.

2. A hidegháborút megközelíthetjük, mint *két sajátos ideológia politikai konfrontációját*. Ebből a szempontból a már említett wilsoni elvek és a lenini világforradalom szembenállásáról van szó, amely kiterjedt a gazdasági, politikai és társadalmi szférákra is. *John Lukacs* utal arra, hogy tulajdonképpen „*a legfőbb politikai erő e században mindmáig a nacionalizmus, nem a kommunizmus.*”¹⁴ Valójában a nagy XX. századi ideológiák, mint a fasizmus, nácizmus vagy maga a kommunizmus alapjában véve nacionalista retorikát használtak, habár céljaik és tetteik gyakran túlnőttek a nemzet fogalmán.¹⁵ Az viszont bizonyos, hogy a posztmodern nemzetközi rendszer egyik

⁹ *Balogh András (1995): 25. o.*

¹⁰ *Gaddis, John Lewis (1997): 54. o.*

¹¹ *Mackinder, Halford J. (1919): 35. o.*

¹² *Østerud, Øyvind (1992) : 12-23. o.*

¹³ *A híres magyar történész Diószegi István (2001) cikke is ezt támasztja alá.*

¹⁴ *John Lukacs (2000): 14. o.*

¹⁵ *Ormos Mária – Majoros István: Európa a nemzetközi küzdőtéren. 328-330. o. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.*

legnagyobb kihívása az államközi konfliktusokon kívül a (szub)nacionalista mozgalmak lesznek. Míg a náciizmus, a fasizmus és a kommunizmus diszkreditálódott, addig a nacionalizmus sohasem. Könnyen hajlamosak vagyunk hibába esni az ideológiai konfrontációt illetően, könnyen tekintjük a két ideológiára felépülő szovjet és amerikai "birodalmat" homogénnek, függetlenül belső működésüktől. Ez a megközelítés téves, hiszen a két rendszer keletkezésénél fogva sem tekinthető "morálisan ekvivalensnek"¹⁶. Amíg az amerikai rendszer demokratikus úton, pusztán a külső fenyegetettség érzése révén jött létre, addig a szovjet csatlós államok övezetét a Szovjetunió belső mozgásstruktúrái keltették életre. Ahogy Gaddis fogalmaz: "Az egyik birodalom következképpen meghívás alapján jött létre, míg a másik bekebelezés révén."¹⁷ Jól alátámasztja ezt az észrevételt az a tény, hogy Németország és Japán, mint a második világháború két legfőbb vesztes hatalma néhány évtized alatt demokratizálódtak.

3. Harmadrészt, a hidegháború értelmezhető *fegyverkezési verseny*ként, amely a nukleáris fegyverek továbbfejlesztésén keresztül járult hozzá a rendszer életképességéhez. A fegyverkezési versenyt Kjell Goldmann¹⁸ három értelemben magyarázza:

- A nukleáris fegyverek töltötték be a hidegháború stabilizáló és egyensúlyozó szerepét, segítettek elkerülni a "meleg" háborút. A nukleáris elrettentés nélkül nem érvényesült volna a nemzetközi rendszer "apolitikus stabilitása"¹⁹.
- A másik oldalon a nukleáris fegyverek veszélyességét szokás hangoztatni, azt, hogy a szerencsén múlt, hogy nem következett be a "nukleáris holocaust". Az atomfegyverekkel vívott háborút, akárki kezdeményezi, nem lehet megnyerni. A hidegháború "forró" pillanatai, mint a koreai háború, a kubai rakétaválság olyan krízisek voltak, amelyek könnyen eszkalálódhattak volna egy világrengető krízissé.
- Értelmezhető úgy is a fegyverkezési verseny, miszerint gazdasági érdekek határozták meg a politikai struktúrákat. Eszerint a Nyugat érdeke volt a Szovjetuniót egy olyan fegyverkezési versenybe kergetni, amely gazdaságilag az összeomlását okozta. Ennek végső fázisa a Reagan által kezdeményezett csillagháborús program, a Stratégiai Védelmi Kezdeményezés, amelynek súlya alatt összeroppant a szovjet birodalom.

4. Negyedrészt a hidegháború megfeleltethető egy sajátos *geopolitikai konfliktus*nak, amely a "harmadik világ" meghódításáért zajlott. Ebben az értelemben az amerikai védelmi gondolkodást jelentősen befolyásolta Nicholas John Spykman: "The political map of Eurasia" című műve, amelyben átalakítja Mackinder tételét: "... aki uralkodik a peremterületen, kormányozza Euráziát; aki kormányozza Euráziát, uralkodik a világ sorsa fölött."²⁰ A második világháború utáni Egyesült Államok politikusai és döntéshozói valóra akarták váltani a Spykman-i formulát, ugyanis a Bagdadi Paktum, a SEATO és az ANZUS létrehozása pontosan ezt a régiót célozták meg. Valójában a két "tábor" sohasem tudta kiterjeszteni fennhatóságát, befolyását az egész világra. A harmadik világ egyes vezetői hajthatatlannak bizonyulva, azt a látszatérzést keltették a szuperhatalmakban, hogy az Egyesült Államok és a Szovjetunió vezetői Washingtonon és Moszkván keresztül uralják az egész világot. Holott ez nem így volt. A versenyfutás viszont valóban kiterjedt az egész glóbuszra, és ebből a nézőpontból a hidegháborús rendszer elemei azokban az országokban is megjelentek, amelyeket soha nem tudott egyetlen hatalom sem ellenőrizni. Gondoljunk például a nasszeri Egyiptomra, amely sohasem volt sem szovjet, sem amerikai érdekszféra, mégis a hidegháború egyik legnagyobb "forró" konfliktusa, a szuezi válság ebben az övezetben zajlott. A geopolitikai rivalizálás egyik legfőbb eszköze a gazdasági, pénzügyi erőforrásokon keresztül való ellenőrzése, megnyerése az adott országnak. Ebben a Szovjetunió Hruscsov idején próbált előretörni, sőt egy sajátos munkamegosztást alakított ki a kommunista Kínával: "a "fiatalabb testvér"[Kína] arra törekszik, hogy kibasználja a Nyugat sebezhetőségét a gyarmati és idegen uralom alatt álló területeken, az öregebb testvér [SZU] pedig vezetést és anyagi támogatást nyújt ehhez."²¹ Tulajdonképpen a

¹⁶ Gaddis, John Lewis (1997): 51. o.

¹⁷ u.o. 52. o.

¹⁸ Kjell Goldmann(1992) 4. o.

¹⁹ Kiss J. László (1995): 91. o.

²⁰ Spykman, Nicholas J. (1944) : 63. o.

²¹ Gaddis, John Lewis (1997): 159. o.

rubeldiplomácia a szovjet gazdaság kimerülésén, az anyagi források hiányán keresztül bukott meg, habár olyan forradalmi vezetők (pl.: Fidel Castro), akik szembenálltak a Nyugattal, szívesen lettek Moszkva közeli kegyeltjei az érdekközösségen keresztül, anélkül, hogy valaha is szocialisták akartak volna lenni. Mindenesetre az 1960-as, 70-es évek forró pillanatai ezekhez az országokhoz kötődnek.

III. A HIDEGHÁBORÚ TERMÉSZETE

A nemzetközi politikaelmélet szakértői soha nem látott végletekbe bocsátkoztak az amerikai – szovjet rivalizálás megítélésével kapcsolatosan. Ezen vélemények többnyire retrospektív, a jelen politikai viszonyaival összhangban, sőt a kívánalmaknak megfelelően strukturálódnak. Az érvelések körülbelül három csoportba gyűjthetők:

1. A szerzők egy része szerint a hidegháború összeomlása kívánatos volt, hiszen a nukleáris fegyverkezési verseny soha nem látott veszélyhelyzetet teremtett a Földön. Több válságszituációval alátámasztják elméletük alapfeltevését, mint pl. a berlini blokád, a koreai háború vagy a kubai rakétaválság. A nukleáris elrettentés nem a status quót szolgálta, hanem a biztonsági dilemma működésén keresztül a nemzetközi biztonság súlyos devalválódásához és a biztonság spirális csökkenéséhez vezetett.²² A "hiperrealista" iskola "vissza a jövőbe" koncepciója figyelmezteti a hidegháború végét optimistán szemlélőket, hogy a bipoláris világrend végével nem ért véget a nagy háborúk korszaka.²³ A hidegháborús békerendszer tagadása azzal is alátámasztható, hogy a *détente* idején a harmadik világban fegyveres konfliktusok dúltak.²⁴ Való igaz, hogy az elmúlt 45 év a szuperhatalmak közötti háború nélkül dúlt, ugyanakkor állandóan ellenséges légkör és válságszituációk sora árnyékolta be a politikusok kompromisszumkereső képességét. *Fukuyama* például odáig elmegy, hogy a hidegháború végét a "történelem végének", a liberális világforradalom győzelmének aposztrofálja.²⁵ Az ezredforduló küszöbén az ilyen jellegű optimista vélemények lecsengtek az elmúlt tíz év tapasztalatai nyomán.

2. Másrészt a hidegháborút felfoghatjuk, mint egy sajátos békerendszert, amelyben a szuperhatalmak közötti kooperáció és tárgyalás "bosszú békét" teremtett az államközi kapcsolatok történetében. A második világháborús erőviszonyok mentén kialakuló rendszerben a nukleáris fegyverek töltötték be az egyensúlyozó szerepet, amelyek biztosították a rendszer stabilitását. "Az a stabilitás, amely Kelet és Nyugat viszonyát 40 éven keresztül meghatározta az államok és nem a társadalmak közötti status quo elfogadásán alapult. A nukleáris háború miatti kölcsönös félelem kényszerítette ki, de végül is a kelet-európai népek kiábrándulása és elégedetlensége döntötte romba."²⁶ Az elmúlt néhány évtizedben a nemzetközi jog példa nélküli fejlődésnek indult a kelet-nyugati kompromisszumok révén. A fegyverzetkorlátozás és leszerelés, a helsinki folyamat, a Moszkva és Washington közötti forró drót létesítése ennek ékes példája.

3. A harmadik megközelítés, az "arany középút" elmélete, – amely a szerző véleményét is tükrözve – a "sem béke, sem háború"²⁷ állapotával írja le hidegháborús nemzetközi rendszert. Ezek szerint a hidegháború olyan rendszer, amely a kooperáció és a konfrontáció egymásmellettségével jellemezhető, illetve: "A hidegháború a feszültség és a *détente* ingadozó fejlődése, amely a retteget átfigó egyensúlyán alapult."²⁸ A két tábor közötti együttműködés nemcsak a külső pompák közepette aláírt szerződésekkel fémjelvezhető, hanem a hallgatólagosan lefektetett olyan játékszabályok betartásával, mint például a más érdekszférájába való be nem avatkozás. Az 1956-os magyar forradalomtól való amerikai elhatárolódás, vagy az 1958-61-es második berlini válsággal szembeni

²² Robert Jervis (1996): 91-101. o.

²³ idézi Kiss J. László (1995) 77. o.

²⁴ Øyvind, Østerund (1992): 17-18. o.

²⁵ lásd Fukuyama, Francis (1994)

²⁶ Gasteyger, Curt (1995) : 7. o.

²⁷ Balogh András (1995): 25. o.

²⁸ Øyvind, Østerund (1992): 12. o.

érdektelenség mutatja, hogy kisebb lokális kérdésekért, még ha azok meg is rengetik a másik érdekszféráját, nem érdemes nukleáris háborút vívni. Tulajdonképpen a bipoláris struktúra által teremtett "rend" egy olyan *ciklikus* mozgás eredményeként alakult ki, amelyben a fenyegetettség, a veszélyérzet, illetve egy nagyobb konfliktushelyzet zöld jelzést adott a további kooperáció, és az új játékszabályok lefektetése előtt. Ebből a szempontból a hidegháború nem egy statikus rendszer, hanem egy folyamat, egy *evolútív folyamat*, amelynek sajátos mozgástörvényei vannak. Azt is hozzá kell tenni, hogy a véletlennek is nagy szerepe volt az egyes válságok alakulásában.

IV. A NUKLEÁRIS ELRETTENTÉS SZEREPE

A nukleáris fegyverkezés, annak ellenére hogy hatalmas veszéllyel járt, mégis képes volt közel ötven évig a stabilitás fenntartására. A hidegháború ötven éve kisebb-nagyobb megszakításokkal egy olyan fegyver tökéletesítésével telt el, amelyet csak egyetlen egyszer alkalmaztak, a japán fegyverleletel kikényszerítéséhez. Valójában már itt napvilágot látott az atombomba lélektani hatása, az a sokkhatás, amelyet mind az amerikai, mind a szovjet közvéleményből kiváltott. A hidegháború első éveiben az Egyesült Államok monopóliummal rendelkezett a nukleáris fegyverek terén, egészen 1949-ig. Sztálin mindvégig igyekezett azt a látszatot kelteni, hogy az eljövendő évtizedekben a nukleáris fegyvereknek nincsen semmi jelentősége. Truman elnökségének első éveiben már utalt az atombomba szerepére: "A bombát egy katonai fegyvernek tekintettem, és soha nem volt kétségem afelől, hogy alkalmazni kell."²⁹ Ennek ellenére a nukleáris fegyverek - a konvencionális fegyverekkel szemben - olyan eszközök lettek, amelyek nem a háborút, hanem a béke fenntartását szolgálták. A nukleáris fegyverek ugyanis a nem-alkalmazás révén töltötték be a stabilizáló szerepet. Soha nem volt egyetlen olyan fegyver sem a történelemben, amely ne a háború megnyerését szolgálta volna. A nukleáris fegyvert először birtokolni kellett ahhoz, hogy betöltse stabilizáló szerepét, viszont ha már az ország rendelkezett vele, akkor valahogy el kellett kerülni a használatát.

A nukleáris fegyverek valójában egy képzeletbeli, "imaginárius háború"³⁰ megívásának eszközei, amely háborút a szuperhatalmak vezetői vívnak meg, és aki éppen jobb pozícióban tünteti fel magát, annak esetleg sikerül újabb területi engedményeket kicsikarni a másiktól a harmadik világban. Az atomháború valójában még a képzeletben is felfoghatatlan következményekkel járt, ezért volt jól alkalmazható a hidegháború éveiben. Olyan fegyver volt, amely a tervezőket is megrendítette. Már a próbarobbantások során nyilvánvalóvá vált, hogy alkalmazása esetén az emberiség a végét járja. Mégis a problémát nem az okozta, hogy a Szovjetunió és az Egyesült Államok egymással farkasszemet nézve egy nukleáris katasztrófa felé vezette a világot, hanem sokkal inkább probléma volt a nukleáris fegyverek elterjedése. Ez volt a helyzet a kommunista Kínával is, amely követelte Sztálintól és Hruscsovtól a titkok átadását, hogy ezáltal kimondva-kimondatlanul, de a kínai kommunizmus vegye át Moszkva szerepét. Egy bipoláris struktúra azonnal működésképtelenné válik, amint a központi stabilizáló elem multinacionálissá válik. Ugyanez a nyugati övezetben is problémát jelentett, gondoljunk csak a NATO-n belüli amerikai - francia feszültségekre. Mindenestre az elrettentés betöltötte funkcióját, a hidegháború számos forró pillanata ellenére sohasem következett be a katasztrófa. Az atomtitkot sikerült egészen az 1990-es évekig az ENSZ BT öt állandó tagja körében tartani. Az atomsorompó és az atomcsend egyezmény jól bizonyítja a két szuperhatalom kooperációját a proliferáció megakadályozása érdekében, ugyanakkor ez nem azt jelenti, hogy a bipoláris struktúrában az összes fegyver, beleértve a konvencionális fegyvereket, is irrelevánsak lennének. A konvencionális fegyverekkel valóságos küzdelem folyt a hidegháborús évtizedek alatt. Leginkább a harmadik világ lett ennek a terepe.

²⁹ Gaddis, John Lewis (1997): 87. o..

³⁰ lásd Kaldor, Mary (1990)

V. A HIDEGHÁBORÚ ÉS A HARMADIK VILÁG

Így az 1940-es évek végére, a hidegháború kialakulásának perceiben, megszületik a *harmadik világ* fogalma, amely az első világtól (a Nyugattól) és a második világtól (a Kelettől) való elkülönülésre utal. Ez nem jelent azonban egyenlő távolságtartást a két tömbbel szemben, hanem egy sajátos, *harmadikutas fejlődés* lehetőségének a kinyilvánítását, amellyel a nemzetközi rendszerbe való önálló szereplőkénti betagozódásukat erősítik meg. A harmadikutas fejlődés sajátos intézményszerű formája az el nem kötelezett országok mozgalma volt, amely 1961-ben Belgrádban jött létre, és négy karizmatikus vezetőhöz kapcsolódott.³¹ A mozgalom alapító értekezletének nyilatkozata hűen tükrözi a résztvevők hidegháborús politikáját, ugyanis a tagállamok *„erélyesen elvetik és kishitűnek, távlattalannak, a világfejlődés érdekeivel ellentétesnek minősítik azt a tételt, hogy a háború – a hidegháború is – elkerülhetetlen”*³². A mozgalom igazi jellemvonásait csak a két szuperhatalomhoz való viszony alapján mutathatjuk be pontosan. Az el nem kötelezett országok ugyanis a két táborhoz való viszony alapján definiálták saját magukat. A Szovjetunióval és az Egyesült Államokkal folytatott párbeszédük egy sajátos alkufolyamat volt, amelyben az újonnan függetlenné vált államok az egyoldalú előnyszerzésre törekedtek a kelet-nyugati kapcsolataikban. *Paul Johnson* szerint *„Az elgondolás az volt, hogy a Nyugatot és a Keletet egymás ellen játsszák ki.”*³³. A megszerzhető gazdasági előnyök és a katonai téren való segítségnyújtás nagy mértékben hozzájárult ahhoz az államépítő folyamathoz, amely az első években társadalmi és politikai átrendeződéssel fenyegetett. A mozgalom egyfajta egyensúlyozó erőt képviselt a két blokk között. Valójában mindkét szuperhatalom érdekelt volt abban, hogy az el nem kötelezettek befolyását és hatalmát csökkentésék, ugyanis a fegyverkezési verseny dimenzióját a harmadik világbeli országok egyfajta „szolidaritás-versennyel” egészítették ki, amely gazdasági és katonai téren jelentős áldozatokat igényelt a szovjet és amerikai vezetéstől.³⁴ Másrészt az is igaz, hogy a szuperhatalmak számára hihetetlen lehetőséget jelentett az el nem kötelezettek esetleges bevonása saját szövetségi rendszerükbe. Azt a tényt azonban sohasem szabad elfelejteni, hogy az Egyesült Államok mindig nagyobb mértékben támogatta a harmadik világ országait, mint a Szovjetunió. 1980-ban a Szovjetunió GNP-jének 0,14 %-át fordítja a fejlődő országok támogatására, míg az Egyesült Államok 0,27 %-át. A szovjet segélyek 75 %-át Vietnam és Kuba kapta. A harmadik világ fő támogatója tehát az USA volt.³⁵ A tömbönkívüliség eszméje egyfajta egyensúlyozó szerepre determinálta a tagországokat, a sorsdöntő pillanatokban *„mérleg nyelveként”* funkcionáltak. A nagyhatalmak számára ez mindvégig világos volt, ezért próbálták azokat a gazdasági és katonai segítségnyújtás rendszerén keresztül a saját táboruk felé orientálni.

A *„harmadik út”* bangoztatása ellenére a mozgalom országai nem alkottak harmadik táborát. A belgrádi nyilatkozatban kijelentették, hogy: *„Az értekezleten képviselt tömbönkívüli országok nem törekszenek új tömb alakítására és nem is alkothatnak új tömböt.”*³⁶ A harmadik tömb alkotásának, ugyanis előfeltétele lenne a hidegháborús viszonyok közötti aktív szerepvállalás, amit az alapító nyilatkozatban szintén elvetettek. A tagországok a saját, nemzeti irányvonaluk képviseletének módjában értettek egyet, de a konkrét kérdésekben gyakran összeütköztek. Az egyoldalú előnyszerzés lehetősége, és a központi hatalom megszilárdításának igénye egybekovácsolta a mozgalom vezetőit. Az újonnan függetlenné vált országok vezetése általában nyugati műveltségű, nyugati egyetemet végzett elit réteg, amely megpróbálta a saját érdekét nemzeti érdekként beállítani. A résztvevő országok, nem voltak, így maga a mozgalom sem volt, semleges, legalábbis nem az ún. *„svájci típusú”* semlegesség értelmében. Tulajdonképpen egyetlen nagyhatalom sem ismerte el az adott viszonyok között ezt a semlegességet. Sőt, Moszkva kimondottan egy átmeneti, átalakulóban lévő

³¹ Nasszer, Tito, Nehru és Szukarno

³² A tömbönkívüli országok állam- és kormányfői értekezletének nyilatkozata.

In: Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1945-1982. KJK, Gondolat, Budapest, 1985. 355. o.*

³³ Paul Johnson (2000): 555. o.

³⁴ Jackson, Richard L. (1986): 191. o.

³⁵ Jackson, Richard L. (1983): 204-205. o.

³⁶ A tömbönkívüli országok állam- és kormányfői értekezletének nyilatkozata; i.m. 356. o.

konglomerátumként tekintett a mozgalomra. Ez a semlegesség pusztán annyiban állt fenn, amennyiben a hidegháború konfliktusain való kívül maradáást fogalmazták meg. Ez sem volt igaz azonban, mivel a fő összeütközések pont a harmadik világ területén zajlottak. A mozgalomra gyakran az aktív semlegesség jelzőt használják, megkülönböztetésül a passzív semlegességtől.³⁷ Ezt sugallja az 1961-es állam- és kormányfői értekezlet is: *„A tömbön kívüli országok összegyűlt állam- és kormányfői nem tesznek konkrét javaslatokat valamennyi nemzetközi viszály, legkevésbé a két tömb közötti viszályok megoldására. Mindenekfölött korunknak azokra az égető problémákra kívánnak rámutatni, amelyeket sürgősen meg kell oldani...”*³⁸. A mozgalom aktív semlegessége csupán átmenetinek tekinthető, ugyanis maga a hidegháborús jelenség is átmeneti. A 90-es évekre a harmadik tábor versus semlegesség vita idejét múltnak, meghaladottnak tekinthető.

Fel kell hívnunk a figyelmet arra a tényre is, hogy a harmadik világ fogalma nem fedi le teljesen az el nem kötelezettek mozgalmát. Voltak ugyanis olyan országok, amelyek társadalmi-gazdasági jellemzőik alapján fejlődőnek minősültek, mégis elkötelezték magukat valamely szuperhatalom érdekszférája mentén. Így jöttek létre az olyan nyugati érdekeket követő katonai szövetségek, mint a SEATO vagy a CENTO.

VI. AZ ÖSSZEOMLÁS

Mind a tudományos elemzők, mind a közvélemény számára egyaránt a hidegháború vasfüggőnye olyan széleseben omlott le, amilyen gyorsan kialakult. Senki nem látta előre a végét, olyannyira nem, hogy az elemzők a 60-as, 70-es években még évtizedekre szólóan a nagyhatalmi szembenállás fennmaradásával számoltak. Egyes szerzők ezzel szemben arra utalnak³⁹, hogy amerikai és nyugat-európai tudományos körökben már foglalkoztak elemzések a Szovjetunió gyengeségeivel. Mindenestre az amerikai döntéshozókat nem hatotta át ez a gondolkodás, sőt az 1950-es, 1960-as években úgy tűnt, hogy gazdasági és politikai gyengeségei ellenére katonai téren a Szovjetunió fölénybe került. Ez persze, utólag tudjuk, téves következtetés volt. Téves volt az a következtetés is, amely a hidegháború fennmaradásáról szólt. A tudományos elemzők könnyű helyzetben vannak az összeomlás datálása kapcsán, hiszen a szovjet rendszer 1989 őszén dominószzerűen összedőlt. Természetesen nem lehet a változást egyetlen időponttal leírni, ez sokkal inkább egy hosszú folyamat végeredménye volt. Talán az több vitát válthat ki, hogy mely időpontra tehető a folyamat kezdete. Érdemesebb azokat a sorsfordító eseményeket nyomon követni, amelyek a szovjet rendszer válságát mutatták. Ennek első jelei NDK kapcsán mutatkoztak a berlini kérdés kapcsán, amikor Kelet-Berlinben 1953-ban munkásfelkelésre került sor. Ez volt az első alkalom, amikor a Vörös Hadsereg közbeavatkozására volt szükség. Mennyiben változtatta meg a helyzetet Sztálin halála? 1953-ban valóban instabil volt a szovjet belpolitikai helyzet az utódlási harc következtében, de ez nem jelentett váltást a szovjet politika irányában egészen az SZKP XX. kongresszusáig, amikor Hruscsov élesen elhatárolta magát a sztálini politika inhumanizmusától. A desztalinizáció ugyan legitimálta Hruscsov helyzetét, de tovább gyengítette a kommunista tábor szolidaritását, ami az 1956-os lengyel és magyar változásokban jelentkezett. A szovjet rendszer gyengeségét jelezték az 1968-as prágai tavasz és az afganisztáni kudarcok is. Mihail Gorbacsov 1985-ös színrelépése viszont már közvetlenebbül mutatta a szovjet gyengeségeket. Nehéz tehát egy dátum mellett elköteleznünk magunkat, de azt leszögezhetjük, hogy a hidegháború nem egy homogén időszak volt. Sokan sokféleképpen periodizálják a fordulópontok jelentőségét.⁴⁰

Az előrejelzés képtelensége miatt a nemzetközi kapcsolatok elmélete komoly válságba került az 1990-es évek elején. Komoly vádakkal találta magát szembe a diszciplína, amiért nem látta előre a Szovjetunió szétesését. Számos elemző egyenesen az elmélet haszontalanságáról írt. *Ex post* persze

³⁷ Tóthné Nagy Magdolna (1984): 151. o.

³⁸ *A tömbön kívüli országok állam- és kormányfői értekezletének nyilatkozata, i.m. 356. o.*

³⁹ *pl.: Balogh András (1995): 28. o.*

⁴⁰ *A történészek megkülönböztetik egymástól az első és a második hidegháborút, amely 1979-től datálódik.*

könnyen vádolják a tudósokat, amikor az 1950-es, 60-as években a "túlélés" volt a kérdés. A valóságban az elemzők sokkal inkább érzékelték a hidegháború erodálódásának *folyamatát*, mint magát az időpontot. A folyamatszemplélet adhat magyarázatot arra, hogy a tudományos berkekben miért nem jelentkezett az *annus mirabilis* előszele. A szakma művelői védelmük alá veszik az elméletet kihangsúlyozván, hogy a nemzetközi politikaelmélet kontextus-függő elmélet, amelyet nem lehet laboratóriumi körülmények között modellezni, mint egy természettudományos vizsgálat esetében.⁴¹ Az 1990-es években a tudományos elemzés válaszként a kihívásokra a neorealizmust és a neoliberalizmust szintetizáló modelleket hozott létre, amelyek komplex módon közelítik meg a valóságot.⁴² Mielőtt a hidegháború tanulságaival foglalkoznánk, tekintsük át a főbb magyarázó elméleti megközelítéseket.

VII. MAGYARÁZATOK A HIDEGHÁBORÚRA

A nemzetközi kapcsolatok versengő paradigmáinak főpróbája valójában a hidegháborús nemzetközi rendszer volt. A XX. század elején megszülető diszciplína, amely magyarázatot kívánt nyújtani a háború és béke váltakozó ciklusaira, egyáltalán az államok viselkedésére, illetve a nemzetközi rendszer struktúrájára vonatkozóan, a nagyhatalmi konfliktus elemzése során, hatalmas kihívással találta magát szemben. Két markáns iskola magyarázata mellett alternatív magyarázatokkal is találkozhatunk. Tulajdonképpen a versengő és egymástól különböző magyarázatok együttesen alkotják magát az elméletet.⁴³

1. A REALISTA/NEOREALISTA ISKOLA ÉS A HIDEGHÁBORÚ

A realista/neorealista iskola a második világháborútól kezdve egészen a Szovjetunió összeomlásáig a nemzetközi politikaelmélet mainstream, azaz központi irányzata volt. A gondolkodásmódnak jelentős történelmi hagyományai voltak az európai történelemfelfogásban. A realista iskola nagyja, *Hans Morgenthau* az államok közötti konfliktust teszi a nemzetközi rendszer anarchikus viszonyaiért felelőssé. A realista iskola "*a hatalom, az erő és a nemzeti érdek fogalmainak sajátos rendszerbe foglalásával egyúttal tovább is gondolta (az elméletet), lerakva ezzel a tudományág máig is érvényes szemléleti alapjait.*"⁴⁴ A klasszikus realizmus mellett, azt kiegészítve, jelent meg a neorealizmus vagy strukturális realizmus, amelynek fő képviselője *Kenneth Waltz*, aki műveiben a nemzetközi rendszer struktúrájának vizsgálatára helyezi a hangsúlyt a nemzetállamok érdekérvényesítő magatartásának vizsgálatával szemben.⁴⁵

A realista/neorealista iskola felfogása megfelel a hidegháború négy és fél évtizedes nagyhatalmi konfliktusának, amelyben mindkét fél a túlélésre és egymás legyőzésére törekedett. Magyarázatuk szerint irreleváns a két tábor belső berendezkedése a nemzetközi rendszer anarchikus viszonyainak megértésében, valójában mindkét fél ideológiától függetlenül, ugyanazon külpolitikai döntést hozott a másik fél intencióit figyelembe véve. Ez idézte elő a fegyverkezési verseny fenntartását és fokozását. A szovjet retorikában a kapitalizmus utolérése, míg az amerikai ideológiában a kommunista veszély hangoztatása tartotta fenn a katonai biztonság növelésének szükségességét. Ez klasszikus biztonsági dilemma létrejöttéhez vezetett. A realisták/neorealisták szerint tehát a hidegháború nem volt más, mint egy hegemonisztikus konfliktus, amelyben a két szuperhatalom saját "egészségügyi övezetének" kiterjesztésére törekedett az állam biztonságának növelése érdekében. Vagyis ebből a nézőpontból az ideológiai különbségtétel is irreleváns.

⁴¹ *Allan, Pierre (1992): 233-239. o.*

⁴² *lásd Kiss J. László (1995): 88-90. o.*

⁴³ *A szerzők többsége egy eklektikus elmélet szükségessége mellett érvel. Pl.: Grunberg, Isabelle – Risse-Kappen, Thomas (1992): 144. o.*

⁴⁴ *Galló Béla (2000): 23. o.*

⁴⁵ *lásd Kiss J. László (1995): 78-80. o.*

A hidegháború ezen elméletét, habár több ponton kielégítő magyarázatot nyújt, mégis a legtöbb kritika érte a következő kérdésekben:

1. A realisták/neorealisták nem tudnak mihez kezdeni azzal a ténnyel, hogy a hidegháborút nemcsak a konfrontáció, hanem a kooperáció is jellemezte. A "sem nem háború, sem nem béke" állapota anomália az elmélet számára. Olyan sorsfordító eseményeket, mint a koreai háború, a kubai rakétaválság vagy a szuezi háború, nem sikerült a realizmus iskolájának oldaláról tudományos érvekkel alátámasztani. Ennek magyarázatát *Robert L. Rothstein* abban látja, hogy míg a realisták alapvetően az európai történelemből építették fel szemléletüket, addig a fentebb felsorolt válsággócok nem az európai diplomácia szülöttei.⁴⁶ A legnagyobb anomáliát ebből a szempontból a fegyverkezési verseny korlátozása jelentette, amely élesen szembehelyezkedik a racionalista logikával. Az atomcsend és az atomsorompó egyezmény vagy a helsinki folyamat a realizmus/neorealizmus elméleti magyarázatának degradálásához vezetett. Az enyhülési hullámok, az együttműködés és a szembenállás ciklikus hullámozása és egymásmellettsége megkérdőjelezte az uralkodó elmélet relevanciáját.

2. A realizmus/neorealizmus téves következtetésre jut a szuperhatalmak belső berendezkedésének irrelevanciáját illetően. Már említettük *John Lewis Gaddis* művét, aki utal arra, hogy a nyugati övezetekben valójában több hithű kommunista volt, mint a szovjet érdekszférában, mivel a Vörös Hadsereg felszabadítóként olyan bűnököt követett el, amelyek diszkreditálták a térségben az ideológia vonzerejét.⁴⁷ Míg az Egyesült Államok szabadelvű gondolkodásával könnyedén tudta kiterjeszteni érdekszféráját, addig a szovjet fél csak elnyomó intézkedésekkel tudta ugyanezt tenni. Ez szükségszerűen vezetett az amerikai szemlélet győzelméhez.

3. Az iskola számára a legnagyobb anomáliát a Szovjetunió *preventív háború* nélküli összeomlása okozta.⁴⁸ A realizmus egy állam hatalmának csökkenését még el tudja fogadni, de egyoldalú összeomlását már nem. Ezen az alapon egyes szerzők nem a realizmust, hanem magát a nemzetközi politikaelmélet diszciplínáját kérdőjelezték meg. A szovjet rendszer összeomlása tulajdonképpen pontosan azokkal a belső faktorokkal magyarázható, amelyek vizsgálatától a realisták eltekintettek. A Szovjetunió nem katonailag, hanem gazdaságilag roppant össze, annak ellenére, hogy az összeomlás felgyorsításában az amerikai külpolitika ingadozásának is szerepe volt.

A realizmus tehát a hidegháború egy-egy aspektusát magyarázza, főleg a rendszer természetével kapcsolatosan, de a változás irányának és mértékének vizsgálatában gyenge eredményeket mutatott fel. *Rothstein* viszont felhívja a figyelmünket arra a paradoxonra, hogy míg a realista gondolkodás visszaszorulóban van az akadémiai körökben, annál inkább erőre kapott a gyakorlati döntéshozók között.⁴⁹ Ennek gyakorlati magyarázata abban rejlik, hogy "...a valóság olyan összetett és nehezen értelmezhető, hogy amit mi egy adott pillanatban realistának hívunk, az nagy mértékben a személyes előfeltevéseken és perspektívákon nyugszik."⁵⁰

2. A NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK LIBERÁLIS/NEOLIBERÁLIS ELMÉLETE

A realista iskola számára a legnagyobb kihívást valójában a wilsoni elvekből gyökerezethető liberális, idealista iskola jelenti, amely a két világháború tanulságaként kikerült az uralkodó elmélet szerepköréből. Valójában a liberális felfogás sokkal nagyobb szerepet szán az államok belső berendezkedésének figyelembevételére. Nem utolsósorban a hidegháborút főleg ideológiai konfliktusként szemléli.⁵¹ Felfogásuk szerint a hidegháború vége a "barométer" előrejelzése szerint nem anomália, hanem szükségszerű következmény, annak ellenére, hogy senki sem látta a végét előre. A nemzetközi rendszer idealista felfogása szerint a nemzetközi jog és a nemzetközi szervezetek szerepének felértékelésével elképzelhető az anarchikus viszonyok megszüntetése. A hidegháború

⁴⁶ *Robert L. Rothstein (1996): 413. o.*

⁴⁷ *Gaddis, John Lewis (1997): 40. o.*

⁴⁸ *Kiss J. László (1995): 81. o.*

⁴⁹ *Robert L. Rothstein (1996): 416-417. o.*

⁵⁰ *u.o.: 411. o.*

⁵¹ *Kiss J. László (1995): 83-86. o.*

magyarázatán belül elsősorban a kooperációra utalnak, egyrészt az Egyesült Nemzetek Szervezetén, másrészt a fegyverzetcsökkentésén keresztül. Valójában a nukleáris fegyvereknek jelentősége sem volt az egyensúlyi állapot fenntartásában. A liberális elmélet az átfogó elmélet igényével lép fel, mégsem nyújt átfogó magyarázatot. A kritika leginkább a következő elemekre vonatkozhat:

- A liberális elmélet egyrészt nem tudott magyarázatot adni, illetve nem vette kellőképpen figyelembe a harmadik világ feszült, állandó háborús állapotait. Az igaz, hogy a nagy "rendszer-háborút" az együttműködés terén képes volt az emberiség elkerülni, de ez nem jelentette a háború kiiktatását. A koreai háború, az arab-izraeli háborúk, a vietnami háború, hogy csak néhányat idézzünk azokból a véres konfliktusokból, amelyek olyan ún. helyettesítő háborúk voltak, amelyek segítettek elkerülni a "Nagy Háborút".
- Másrészt a liberalizmus túlzottan leértékeli a nukleáris fegyverek és a hatalom szerepét, amelyek valójában meghatározták a hidegháború struktúráját. Az elrettentés, amely valójában egy sajátos kooperációnak feleltethető meg, egyáltalán nem volt irreleváns, sőt a nagyhatalmi konfliktus gerincét alkotta.
- Harmadrészt a liberális/neoliberális iskola, amely hajlamos a túlzott optimizmusra a hidegháború végét illetően, szintén válságba került az 1990-es évek államokon belüli konfliktusainak számbavételét illetően. Az etnikai-nacionalista villongások újult erővel lángoltak fel a szovjet rendszer megszűntével.

3. ALTERNATÍV MAGYARÁZATOK

Az alternatív magyarázóelméletek közül a szakirodalom az alábbiakat emeli ki:

1. A pszichológiai irányultságú *félreértési megközelítés* szerint a hidegháború egy totális tévedés eredménye. Mindkét fél hibázott a másik fél szándékainak és képességeinek felmérésében. Az Egyesült Államok túlzott veszélyt tulajdonított a kommunizmus tovaterjedésének, és nem volt képes felismerni a gazdasági, politikai gyengeségét a Szovjetuniónak, nem is beszélve a szovjet tábor erőltetett szolidaritásáról.⁵² Valóban egy ilyen véletlennek mondható elem felelős az elmúlt négy és fél évtizedért? Ma egyre több tudós igennel válaszol erre a kérdésre. *Jonn Lukacs* is ezek közé tartozik: "A felek kölcsönösen félreismerték egymás szándékát... Az amerikaiak abban a hitben éltek, hogy Sztálin ... kész utat törni a kommunizmusnak Nyugat-Európában és Németország nyugati részében is. Sztálin pedig abban a hitben és félelemben élt, hogy ... az amerikaiak ... készülnek megdönteni az ő kelet-európai uralmát. Mindkét feltételezés téves volt."⁵³ Ebből a szempontból tehát egy egyszerű "emberi műhiba"⁵⁴ a hidegháború.

Tulajdonképpen minden történelmi esemény létrejöttében szerepet játszik a tudatos alakítás mellett a véletlen szerepe is. A véletlen tényezője a hidegháború magyarázatában sem elhanyagolható. Véletlennek is szerepet játszottak például abban, hogy a kubai rakétakrízis nem vezetett nukleáris háborúhoz, de túlzás lenne pusztán a véletlenre egyszerűsíteni nagy horderejű eseményeket. A kínai kommunista vezető, Mao Ce-tung például meg volt győződve, hogy az Egyesült Államok 1949-1950 fordulóján fegyveresen Kínára támad. Más kérdés, hogy az nehezen szűrhető le ebből, hogy mennyire akarta saját hatalmát belsőleg megszilárdítani Mao, vagy esetleg a nemzetközi kommunista mozgalomban saját nagyságát aposztrofálni. Hasonló tévhitekkel a másik oldalon is találkozhatunk. Truman például több ízben is utalt Sztálin harmadik világháborús terveire, holott a szovjet vezetőnek elemi érdeke volt a nagyhatalmi rivalizálás fegyveres megoldásának elkerülése. Meggyőzőbbnek látszik, ha pszichológiai vonalon közelítjük meg a kérdést, és a véletlen félreértést "tudatos-tudattalan" félreértéssel helyettesítjük. Ez elvezet bennünket a *kognitív disszonancia modelljéhez*. *Elliot Aronson*⁵⁵ művében amellet érvel, hogy a döntéshozók az adott kérdéstről rendelkezésre álló információ tömeget aszerint szelektálják, hogy az alátámasztja-e a másik félről korábban kialakult képet, illetve az elhatározott cselekvést. Az önigazoló magatartás csökkenti azt a

⁵² ezt támasztja alá *John Lewis Gaddis* is.

⁵³ *Lukacs, John* (2000): 32. o.

⁵⁴ *Kjell Goldmann* (1992): 3. o.

⁵⁵ *Aronson, Elliot* (1997): 113-168. o.

disszonanciaérzetet, amelyet az információtömeg bizonytalansága kelt. Konkrétabban szólva, az amerikai elnökök, Trumantól kezdve Reaganig bezáróan a Szovjetunió olyan lépéseivel, mint a két berlini válság, a koreai háború vagy az SS20-as rakéták telepítése Kelet-Közép-Európába, legitimizálták az amerikai döntéshozatalt: a Truman-doktrínát, a Kennan-féle hosszú táviratot, anélkül hogy bárki is megvizsgálta volna azok érvényességét. "Úgy látom a másik oldalt, ahogy látni akarom" – ez volt a fő elgondolás. Jó szemléltető példa Mao "Nagy Ugrás" elmélete, amelynek keretében a kapitalista világ leghagyását tűzte ki célul. Ehhez "papírtigrisként" kellett szemlélni az Egyesült Államokat. Hruscsov több ízben hangoztatta a Szovjetunió fölényét a nukleáris fegyverkezés terén, amely újabb lökést adott a reagan-i csillagháborús tervhez, anélkül hogy bárki alátámasztotta volna a szovjet fölényt. A kognitív disszonancia a vietnami háború elmélyülésében is nyomon követhető volt. Az amerikai vezérkari főnökök annak ellenére terjesztették ki az észak-vietnami bombázásokat, hogy az elemzések ezek ellen szóltak, vagyis az öngazolás itt is érvényesült: „Az eszkaláció olyan folyamat, amely folytonosan önmagából táplálkozik. Ha valaki egyszer némileg elkötelezi magát, akkor ezzel egyre nagyobb elkötelezettségének készíti elő a talajt.”⁵⁶ Hasonló öngazolások a Szovjetunióban is tetten érhetők. Hruscsov például előszeretettel utalt elődeinek kedvenc látnoki jóslatára, amely szerint a kapitalizmus belső ellentmondásai következtében összeomlik. Jól tudjuk a valóság pontosan ennek az ellenkezője volt, vagyis az 1956-os magyar és lengyel események, a kínai szakítás és a jugoszláv eretnokség nyomán nem a kapitalizmus, hanem a kommunizmus volt szétesőben. Természetesen mindkét fél merő túlzásokba bocsátkozott a népére leselkedő veszély nagyságát illetően, ugyanis a belpolitikai támogatás ezáltal könnyebben biztosítható volt.

2. A másik alternatív elmélet a *játékelméleti megközelítés*, amely a hagyományos „a fogoly dilemmája” modell segítségével közelíti a nemzetközi politikaelmélet aspektusait.

A következő ábrát használják az elemzők alapul a hidegháború megértéséhez:

USA	SZU	Elfogad	Követel
elfogad		kompromisszum détente	szovjet fölény
követel		amerikai fölény	hidegháború / a konfliktus eszkalációjának veszélye

Aggarwal-Allan (1995): Cold War Endgames p. 38.

In: Allan-Goldmann (1995): The End of the Cold War, Kluwer Law Int., The Hague.

Ez a megközelítés a hidegháborút konfliktushelyzetként kezeli, ugyanis mind az Egyesült Államok, mind a Szovjetunió saját érdekeit szem előtt tartva kompromisszum-nélküli helyzetbe került, amely a táblázat jobb alsó sarka szerint a háború eszkalációjának reális veszélyét hordozta magában.⁵⁷ Ez nem azt jelentette, hogy a felek egyáltalán nem voltak hajlandóak a kooperációra, éppen ellenkezőleg, a nemzeti érdek dominanciája és a kölcsönös bizalmatlanság vezetett el az enyhülés hullámaihoz. A játékelméleti megközelítés az első olyan elmélet, amely a szintézis igényével lép fel a magyarázatok közül.

⁵⁶ u.o.: 127. o.

⁵⁷ Nagy Péter (1995): 153-154. o.

VIII. MILYEN TANULSÁGOKKAL SZOLGÁLT A HIDEGHÁBORÚ?

1. Először is le kell szögeznünk, hogy az amerikai-szovjet szembenállás nem szüntette meg a nemzetközi rendszer anarchikus viszonyait. Továbbra sincsen egy a nemzetállamok autoritása fölé emelkedő, szupranacionális világkormány. Sem az ENSZ, sem más nemzetközi szervezet jelenleg nem képes ennek a funkciónak az ellátására. Sőt az ezredforduló küszöbén úgy tűnik, hogy a nemzetközi kapcsolatok rendezetlen viszonyai tovább fokozódnak, ami összhangban áll a nemzetállami szuverenitás részleges elvesztésével, a globalizáció felgyorsulásával és az etnikai-vallási konfliktusok számának növekedésével. Kétségtelen viszont, hogy a nemzetközi kapcsolatok főszereplői továbbra is a nemzetállamok. A hidegháború egyik legfőbb tanulsága, hogy a konfliktus nem zárja ki az együttműködés lehetőségét, a két szuperhatalom a meglévő ellentétek ellenére sajátos normarendszert fektetett le a rendszer játékszabályaival kapcsolatosan. A jövő nagyhatalmi konfliktusai számára jó példaként szolgálhat az az egyensúlyi rendszer, amely meghatározta az elmúlt fél évszázadot.

2. Fontos tanulsága a hidegháborúnak, hogy egy ország biztonságát nemcsak a hagyományos értelemben vett katonai dimenzió határozza meg, hanem a gazdasági, kulturális, politikai és ökológiai faktoroknak is kiemelt súlya van. A Szovjetunió összeomlása mutatott rá a biztonság multidimenzionális értelmezésének szerepére. Ezen faktorok terén pedig olyan interdependens viszonyok alakultak ki, amelyek alapján egy ország biztonsága nem függetleníthető a nemzetközi rendszer strukturális viszonyaitól.

3. A hidegháború vége nem jelenti a nagyhatalmi szembenállások megszűntét. Már az 1990-es évek végén olyan példák láttak napvilágot, amelyek a nukleáris elrettentés regionális működésével kapcsolatosak. Az 1998-as indiai és pakisztáni atomrobbantási kísérletek újra a nukleáris fegyverekre támaszkodó nagyhatalmi politika veszélyét hozták a felszínre. Kérdéses, hogy regionális vetületben működhet-e a nukleáris elrettentés? Másik példa lehet a jelenlegi kínai-amerikai viszony elemzése, amely esetleg azzal a lehetőséggel párosul, hogy az 1990-es években jelenlevő hatalmi vákuumot Kína tölti be, így a hidegháború egy rövid átmeneti szakasz után továbbfolytatható. Ez természetesen csak egy elméleti feltevés.

4. Negyedik tanulsága a bipoláris nemzetközi rendszernek, hogy az véres háborúk nélkül ért véget. A történelem eddigi eseményei nem támasztották alá ennek a lehetőségét. A XIX. században a krími háború, illetve a század végét jelző első világháború nem nyújtanak bizonyítékot a békés változás lehetőségére. Talán a meglepetést nem is az okozta, hogy összeomlott a szovjet rendszer, hanem ahogy összeomlott. A tanulságok sorát még folytathatnánk, hiszen minden epizód egy sajátos szegmensét képviselte az amerikai – szovjet rivalizálásnak, de ahhoz újra néhány évtizednek el kell telnie, hogy újabb bizonyítékokkal szolgálhasson a történelemtudomány.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Aggarwal, Vinod K. – Allan, Pierre (1992): Cold War Endgames

In: *Allan, Pierre – Goldmann, Kjelled.* (1992): The End of the Cold War. pp.24-54.

Martinus Nijhoff Publishers, Kluwer Law Int., The Hague etc., 1992.

Allan, Pierre (1992): The End of the Cold War: The End of International Relations Theory?

In: *Allan, Pierre – Goldmann, Kjell* ed.(1992): The End of the Cold War. pp.226-241.

Martinus Nijhoff Publishers, Kluwer Law Int., The Hague etc., 1992.

Allan, Pierre – Goldmann, Kjell ed(1992): The End of The Cold War.

Evaluating Theories of International Relations. Kluwer Law International, The Hague etc., 1995.

Aronson, Elliot (1997): A társas lény. KJK, Budapest, 1997.

Balogh András (1995): Hideg volt-e a hidegháború? (25-31 o.) in: BIGIS Nemzetközi Tanulmányok, 1995. I. évf., 1. szám

Brzezinski, Z. (1993): A hidegháború és utójátéka. Európai Szemle, IV. évf., 1993. 1.szám, 3-17. o.

- Diószegi István* (2001): A hidegháború, avagy a történelem félreértése. 55-57.
In: *Dalos Rima – Kiss Endre* szerk. (2001): A történelem visszavág. FES, Budapest, 2001.
- Fischer Ferenc* (1993): A megosztott világ. A Kelet-Nyugat, Észak-Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai. IKVA, Budapest, 1993.
- Fukuyama, Francis* (1994): A történelem vége és az utolsó ember. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994.
- Gaddis, John Lewis* (1999): Cold War statesmen confront the bomb: nuclear diplomacy since 1945. Oxford, NY, Oxford Univ. Press, 1999.
- Gaddis, John Lewis* (1997): We now know. Rethinking Cold War History. Clarendon Press, Oxford, 1997.
- Galló Béla* (2000): A túlélés tudománya. A nemzetközi politikai viszonyok vetélkedő elméletei. Helikon Kiadó, Budapest, 2000.
- Gasteyger, Curt* (1995): Between "Cold War" and "Cold Peace" (5-11. o.)
in: BIGIS Nemzetközi Tanulmányok, 1995. I. évfolyam, 1.szám
- Grunberg, Isabelle – Risse-Kappen, Thomas* (1992): A Time of Reckoning? Theories of International Relations and the End of the Cold War.
In: *Allan, Pierre – Goldmann, Kjelled* (1992): The End of the Cold War. pp.104-146. Martinus Nijhoff Publishers, Kluwer Law Int., The Hague etc., 1992.
- Goldmann, Kjell* (1992): Introduction: Three Debates about the End of the Cold War.
In: *Allan, Pierre – Goldmann, Kjelled* (1992): The End of the Cold War. pp.1-11. Martinus Nijhoff Publishers, Kluwer Law Int., The Hague etc., 1992.
- Hobsbawm, E. J.* (1998): A szélsőségek kora; A rövid 20. század története. Pannonica Kiadó, h.n., 1998.
- Jackson, Richard L.* (1986): The Non-Aligned, the UN, and the Superpowers. Praeger, New York, 1986.
- Jervis Robert* (1996): The spiral of international insecurity. pp. 91-101.
In: *Little, Richard–Smith, Michael* ed.(1996): Perspectives on World Politics. Routledge, London, New York.
- Johnson, Paul* (2000): A modern kor. A 20. század igazi arca. XX. Századi Intézet, h.n. , 2000.
- Kaldor, Mary* (1990): The Imaginary War. Understanding the East-West Conflict. Basil Blackwell, Oxford, Cambridge, 1990.
- Kennedy, Paul* (1992): A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági konfliktusok és katonai konfliktusok. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- Kiss J. László* (1995): A hidegháború vége és a nemzetközi kapcsolatok elmélete
in: BIGIS Nemzetközi Tanulmányok, 1995. I. évf., 1. szám. (75-95)
- Kissinger, Henry* (1998): Diplomácia. Panem–Grafo, Budapest, 1998.
- LaFeber, Walter* (1991): America, Russia and the Cold War. (1945-1990) New York, McGraw-Hill Book Company, 1991.
- Lukacs, John* (2000): A XX. század és az újkor vége. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000.

Mackinder, Halford J. (1919): Demokratikus ideálok és a valóság.

In: *Csizmadia – Molnár – Pataki szerk.* (1999): Geopolitikai szöveggyűjtemény. SVKI, Budapest, 1999. 28-35.

Nagy Péter (1995): Hidegháború és játékelmélet. (145-159. o.)

in: *BIGIS Nemzetközi Tanulmányok*, 1995. I. évf., 1. szám

Østerud, Øyvind (1992): Intersystemic Rivalry and International Order: Understanding the End of the Cold War.

In: *Allan, Pierre- Goldmann, Kjelled* (1992): The End of the Cold War. pp.12-23. Martinus Nijhoff Publishers, Kluwer Law Int., The Hague etc., 1992.

Rosecrance, Richard (1992): A New Concert of Powers.

in: *Foreign Affairs*, 1992/Spring, pp. 64-82.

Rothstein, Robert L. (1996): On the costs of realism (pp. 409-418.)

In: *Little, Richard–Smith, Michael: Perspectives on World politics.* Routledge, London, NY, 1996.

Spykman, Nicolas John (1944): Eurázsia politikai térképe.

In: *Csizmadia – Molnár – Pataki szerk.* (1999): Geopolitikai szöveggyűjtemény. SVKI, Budapest, 1999. 56-65. o.

Tótbné Nagy Magdolna (1981): Az el nem kötelezettek mozgalmának fejlődése, változások az 1970-es években. Kossuth Kiadó. MKI, Budapest, 1981.

